

1882 Գատտերիաս փղբրիկ՝ բայց մեծապէս հետաքննական հատոր մը հրատարակեց « Հայաստան և Հայք » խորագրով (L'Arménie et les Arméniens)։ Հայ ազգին քաղաքական պատմութեան համառոտութիւն մ'էր այդ երկասիրութիւն։ Յետոյ տուաւ ինք զինքը յուսումն վրաց լեզուին, զոր անհրաժեշտ կը համարէր հայերէնի բանասիրական ուսմանն համար. և այս վախճանաւ գրուածք մ'ալ հրատարակեց Հանդէս լեզուագիտական և բանասիրական հասկումատական (Revue de linguistique et de philologie comparée) — ուսումնալերելի ժր. հատորին մէջ (1881, յէջ 275-311)։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԻՋԵԻԱՆՈՒ

ՄԱՍՆ ԶՈՐՐՈՐԴ

(Տես յ'էջ 436)

ԹԱԹԱՐՔ. — Միտարակոյս տեղւոյս թաթարները Միջին Ասիայէն դուրս եկած ժողովրդոց սերունդներն են՝ խառնուած պարսիկ և այլ ցեղերու հետ։ Թաթարները մերթ քոչք և տաճիկ եւս կը կոչուին. և պարսիկ մատենագիրք այս անուանակոչութիւններ՝ Միջին Ասիոյ ցեղերու մի քանի հասարակութեանց կը վերագրեն, որք իրենց արշաւանքը՝ Հայաստանի սահմաններու մօտ դադարեցուցեր էին։ Այդ միջնասիոյ վայրագ ասպատակաց միացորդք՝ խառնուելով այլեւայլ օտար տոհմերու հետ, ժամանակի ընթացքով փոխեցին բովանդակ իրենց կենաց նախկին տարազը. և ոչ այսչափ միայն, այլ եւ իրենց կրօնքն այլ անխախտ չմնաց. վասն զի ասոնք ըստ աւանդութեան յառաջ սուննի աղանդը կը դաւանէին՝ և ոչ թէ չիայ։ Մուսուլմանները իրենց բնական ձրից և կենաց տարազուն համեմատ՝ երկու դասաւորութեան կը բաժնուին, ի հաստատաբնակ և թափառական։

Առաջինները՝ քաղաքաց և անոնց մերձակայ հովտային գիւղերու մէջ կը բնակին, և աւելի նախանձայոյզ են իրենց կրօնական հաւատալեաց՝ քան զթափառականները, և միանգամայն աւելի այլ քաղաքակիրթ և ազնուական։ Ասոնք օտար ազգաց հետ յարաբերութեան մէջ եղած ժամանակ՝ շատ կը զգուշանան իրենց թշնամանական զգացումներն յայտնել, թէ եւ քրիստո-

նէից դէմ անհաւատալի զգուանք մի կը տածեն։ Բայց այժմ ռուսաց ազդեցութեամբ՝ այդ իրենց քրիստոնեայ բնակութեան դէմ ունեցած ատելութիւնը՝ յայտնապէս նուազած է, որ խիստ զօրացած էր պարսից վարչութեան ժամանակ։ Պահած են ըստ ամենայնի իրենց արեւելեան վարքն ու բարքը, կեղծաւոր (յանկուցիչ) կերպը, և ծառայական ցածութիւնը։ Հովտաբնակ թաթարները շատ աւելի խելացի են՝ և խորագիտութեան և խաբէութեան մէջ յաջողակ, քան իրենց աստանդական համագգիներն։ Որք ազնուական կենաց գաղափարէն իսկ զուրկ են, և ամենեւին այլոց ընչից և կենաց ակնածել չեն գիտեր։ Բնութեամբ վայրենի են, անսանձ և վերջին աստիճանի բթամիտ։ Ընդարոյս ծուլութիւն մի՝ որով յաճախ ամբողջ օրեր ամենեւին անգործ կ'անցընեն՝ թաթարի բնութեան անհրաժեշտ յատկութիւն մի դարձած է։ Գեղացւոց մէջ ցանցառ կը գտնուի այնպիսի թաթար՝ որոյ տարեկան ցորենի պաշարը մինչեւ գարուն տեւէ։ Նա երբէք վաղուի համար չ'աշխատիր, բաւական է որ այսօր ստամոքսը բանով մի գոհ ընէ։ Հովտաբնակ թաթարները ընդհանրապէս ցորենի մշակութեամբ կը զբաղին, թէ եւ ամենասակաւ չափով։ Հազիւ հազիւ զոյգ մի եղ վարելով՝ անոնց քաշած ճանկաձեւ արօրով՝ իւր երկրի բաժինը կը հերկէ, որք արդէն մի քանի այծերու հետ՝ անոր բովանդակ ունեցած չ'ունեցածը կը կազմեն, կ'երթայ դրացի Հայէն շահով սերմանքի համար ցորեն փոխ կ'առնու և վարած արտին մէջ կը սերմանէ։ և այնու իւր բոլոր աշխատութիւնը կ'աւարտի։ Իսկ մնացեալ ժամանակ՝ եթէ անողոքելի քաղցը սկսի իւր դառն ազդեցութիւնն ընել, կ'երթայ Հայոցմէ երկու երեք իշու բռն մըրգեղէն կը գնէ, և գիւղէ գիւղ պտրտելով՝ կ'աշխատի զանոնք գարւոյ, ցորենի և այլ արմատեաց հետ փոխանակել։ Կամ՝ վրան դերվիշի կարմիր սրածայր գլխանոցը դրած և ձեռքն այլ փոքր կացինը առած, Հայոց գիւղերը թափառելով՝ ողորմութիւն կը ժողվէ, առանց ամենեւին հոգ ընելու իւր դերվիշ չլինելու մասին։ Յաճախ եւս այդ համարեալ կրօնական անձինք՝ օձեր կը բռնեն, կը հանեն անոնց թիւնարեր ատամները, և գիւղերու մէջ չրջելով՝ բնակչաց կը ցուցընեն, փոխարէն թաս մի ցորեն կամ հացի կտոր մի առնելով, զոր առանց Ղուրանի արգելից նայելու՝ Հայոց ձեռքէն կ'ընդունին։ Թէպէտ այն ալ հարկի ժամանակ չէ արգելած քրիստոնէից հացը ուտել, բայց միայն նախ պէտք են ջրով թանալ, որով զայն քրիստոնէից ամէն աղտեղութիւններէն մաքրած կը համարին։ — Գիւղերու մէջ գրեթէ թաթար արուեստաւոր ամենեւին չեա գտներ, բաց ի մի քանի

ինքնուսոյց սափրիչներէ, որոց անոնք միւս ամէն արուեստներէ աւելի պէտք կը զգան. իսկ թափառականք՝ գրեթէ ամէնքն այլ խաշնադարմանութեամբ կը պարապին, և միւսներու նման անհոգ են ապագայի մասին: Թաթարի տունը լի է ցեխով և աղտեղութեամբ, որոյ բովանդակ գիւղական կահ կարասիքն կազմող նիւթերն են՝ երկու երեք առանց անագի սան և մի քանի կապերտ: Անոնց ամենօրեայ կերակուր՝ է կտոր մի ցամաք հաց և թաս մ'այլ պոծի մածուն. իսկ քաղաքաբնակները յաճախ կը կերակրին նաեւ խորովածով և փլատով, և աւելի շնորհքով կ'ապրին. ասոնց տներու մէջ կը տեսնեմք խորասանու գորգեր, և թանկ անթներ՝ տաճկական ճաշակով գործուած, հայելիներ, արկղեր՝ հանդերձ պէսպէս պատշաճիւք, և այլ իրեղէններ: Սենեկաց մէջ նստելու համար պատերու քով մի քանի գլանաձեւ պինդ բարձեր կը դնեն, զորս մոշթաքա կ'անուանեն, կամ երկայն անկողնաձեւ կարուած բան մի, զոր երկար գիրքով կլորած են և մի քանի տեղով հանգոյց կապած: Բայց այդ տեսնուած կարգաւորութիւնը՝ միայն հիւրընկալութեան սենեկի մէջ կրնամք գտնել, ուր թաթարը կը ջանայ իւր բովանդակ ճոխութիւնը ի ցոյց հանել. իսկ միւս սենեկաց մէջ կը թագաւորէ նոյն իրենց յատուկ աղտեղութիւնը:

Թաթար կենդ վրայ չտեսնուիր այն լուրջ կերպը, ծանր շարժումներն ու նազանքը, զորս հայ կիներ ամէն դէպքի մէջ ցոյց կու տայ. նա՝ աշխոյժ է, զուարթ, կը սիրէ անդադար շաղակրատել. և այս հակառակ երեւոյթ մի կ'ընծայէ անոր հանդարտաբարոյ բնութեան հետ. նա միանգամայն սաստիկ հետամուտ է զարդարանաց և հաճոյանալու արուեստին. մուսուլման մօր մի առաջին պարտքն է սորվեցնել իւր դստեր այն ամենայն հնարքեր՝ որոցմով կարենայ առն հաճոյանալ: Թաթար կանայք ընդհանրապէս գեղեցիկ են, բայց չուտով կ'եղծանի առնոց գիմաց գեղ՝ ու դալարութիւնը՝ սնգուրի և կապարոյ սպիտակին ազդեցութեամբ՝ որոցմով երեսներն կը գունազեղեն, այսու ահա քանամեայ թաթար աղջիկ մի՝ արդէն պառաւ դարձած է. սակաւ ժամանակէն կը սկսի առաջինն այլ վրաստել, որովհետեւ հիմաչ ներկին հետ ի միասին սնդիկ եւ կը գործածեն՝ իբր արգելիչ հերաց ճղճիկէն բուսնելուն: Թաթար կիներ ոչ հասարակական և ոչ ընտանեկան կենաց մէջ իրաւունք մ'ունի. ինքը անբարբառ աշխատաւոր մ'է, կատարող առն հրամանաց, որ անոր հետ իբրեւ անբան անասնոյ մի հետ կը վարի. մինչեւ այրը անկիւն մի երկայնած՝ նարգիլէյի կամ ծխամանի վայելքով, իրմէ անգործութեան ձանձրոյթը կը փա-

րատէ, իւր աննպատակ հայեցուածքը անգիտակցաբար տան ձեղուն վրայ սեւեռած, միւս կողմը կինը կապերոտ մի հիւսե- լով կը տաժանի. զոր գործելու ճաշակի մէջ՝ Հայ կանանցմէ հաւատարմը չունի. մերթ ալլ ամենածանր աշխատութեամբ կը տառապի, ինչպէս՝ օրինակի համար՝ ձմեռ ժամանակ կենդանի- ներ դարմանել, ցորեն կասուլ, և այլն:

Թաթարներ հետեւեալ մի քա՛ի հասարակութեանց կը բաժ- նուին. Խանազանլը, Շիրմանլը, Ալիխանլը և Կեանդարլը:

Մոցա հետ դասնէք նաեւ տեղւոյս քրդերն, որ մի քանի հա- սարակութիւններ կը կազմեն:

Դարձեալ Որդուատու վիճակի Կիլիկի գիւղի մէջ, կայ՝ հա- ւանականօրէն քուրդ ցեղ մի, որ բոլորովին տարբեր գաւառա- բարբառով մի կը խօսին, որ քուրդ, պարսիկ և արաբ բառից խառնուրդ մի կը տեսնուի: Այժմ՝ այս լեզուն սակաւաթիւ ծե- րերը միայն կրնան խօսիլ, որով հետեւապէս սակաւ ժամանակէ բոլորովին պիտի կորսուի. ասոր համար ես այլ աւելորդ չհամա- րեցայ փոքրիկ հատուած մի մէջ բերել ի զբօսանա ընթերցողաց:

« Վախտի կենեզ ասլանդա երանլի էմիրբիա, մանէ էշտաշա բի շեմազուն կասակա, ման վինէմ՝ կի շեմազուն կալանգ զու- նա: Խաչի կի էյման խաբա էշկատա մաննէ վոտմա, Էյման խա- բա էշկատա կի կալանգ աշմարդիա, մաննէ աշմար դեմա դեստա սա: Ո երանլ մանէ էշտաշա կէուսէշ էյման խաբա էշկատա կէյինգ մանդանիշ, մաննէ վոտմա, կի մանու մուրախաստ կայի, մանէմ կայիմ՝ վոտմա նա, պիստա նա խայինգու մոնու: Մաննէ վոտմա իխտիոյ խեստա, վոտիմ՝ մանէմ, շու մաննէ խաչի ոյ էշ- չաման խաբա էշկատա, մաննէ վոտմա »:

Թարգմանութիւն. — « Ասլանդ իշխանի ժամանակ, եկաւ զօ- րապետը՝ և ըսաւ ինձ. եկուր բարբառովդ խօսէ, տեսնեմ ի՞նչ տեսակ լեզու է ձերը: Ինչ որ հարցուց ինձ, ես պատասխան տուի: Հարցուց ինձ՝ թէ ի՞նչպէս կը համրէք: Ես համրեցի մինչեւ հարիւր: Նոյն զօրապետը զիս առ ինքն կոչեց. հարցուց ինձ՝ ո՞ւր պիտի գիշերես: Ես ըսի՝ Թոյլ տուէք ինձ, ես տունս կ'երթամ: Ըսաւ. Ոչ, պէտք ես հօս մնալ, Ես ըսի. քու կամքդ լինի, կ'ըսես՝ կը մնամ: Գիշերը մնացի ի՞նչ որ ինձ հարցուց, ես պատասխանեցի: »

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ. — ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ

ՔՐՈՒԱԾԻՍ սոյն յօդուածը չըսկսած՝ ստիպուած եմ՝ ցաւօք սրտի ծանուցանել, որ այս կողման բովանդակ ժողովրդականութիւնը, մտաւոր զարգացման մասին՝ դեռ իւր սկզբնական խանձարրոց մէջ կը գտնուի:

Բնակչաց առհասարակ թաթար մասն՝ ճշուած իւր նանրահաւատ սովորութիւններով, որք մինչև իրենց կրօնից վարդապետութեան կարգը դասուած են, գրէթէ պարտական էին մնալ իրենց նախկին վիճակին մէջ և մնացին. Հայք ալ գտնուելով նոյն կրօնքն և օրէնքը դաւանող պարսիկ տիրողաց կամահաճոյ տիրութեան տակ և կենաց նեղ շրջապատի մի մէջ սեղմուած, հարկաւորուած էին քաղաքակիրթ զարգացմանէն աւելի՝ ամենօրեայ պարէնի հոգը նախադասել: Բովանդակ կովկասու մէջ շատ ցանցառ գտուին կրթեալ թաթարք, մինչդեռ ընդհակառակն անոր ամէն առանձին գաւառաց մէջ այլ՝ միւս ազգերէն հարիւրաւոր կը գտնեմք: Այս կողմերու բոլոր արքունի վարժարանաց աշակերտերու մէջ՝ թաթարն ամենէն քիչն է, այն ալ անոնց ազնուական դասակարգէն, իսկ գեղացւոցմէ բնաւ չէք գտներ. որոց մէջ իրենց լեզուն իսկ լաւ գիտցող դժուար կը հանդիպի: Անանց բովանդակ առտնին հրահանգը՝ արանց հաճոյանալն է, որովհետեւ այն միայն կարող է անոնց կեանքն ու սնունդն ապահովել. իսկ արանց համար ընտանեկան կրթութիւն բնաւ չկայ. տղայք պատառուտուն և կեղտոտ զգեստերով՝ բովանդակ իրենց մանկութեան աշխոյժ ժամանակը՝ անգործ թափառելով կը վատնեն, և սակաւք միայն հող բանելու աշխատութեան կը մասնակցին. իրենց փոքր հառակէն կը սովորին՝ անմաքբասէր կենաց, վերջին աստիճան ծուլութեան, և ատելութեան առ ամենայն բարիս:

Հայք ընդհակառակն առաջին պարտքն համարած են՝ իրենց որդւոց որ և է բան մի սորվեցընել. զանոնք կամ արուեստի կու տան, կամ ընտիր երկրագործ կ'ընեն. ամէն Հայ միանգամայն թէ արուեստաւոր է և թէ լաւ մշակ: Իսկ վարժարանաց

գալով, անոնք այժմ Հայոց համար ամենօրեայ անհրաժարելիաց կարգն անցած են. Հայք իրենց իւրաքանչիւր քայլափոխին վրայ՝ վարժարանաց բարերար ազդեցութիւնը կը զգան, թէ եւ երբեմն այդ զգացումը իրենց մէջ նիւթական օգտէն առնած կ'երեւի. սակայն այլազգ կարելի ալ չէ, վասն զի անգրագէտ մասն այն ժամանակ միայն բա՛ի մի ձեռք կը զարնէ, երբ անտի իրեն նիւթապէս օգուտ մի տեսնէ: Հայն լաւ գիտէ թէ առանց գիտութեան՝ առեւտրական ձեռնարկութեանց մէջ քայլափոխ մ'այլ կարող չէ ընել, որ է ըսել վաճառականութեա՛ն անկարող պիտի լինի, մինչդեռ սա՛ եթէ կարելի է այսպէս ըսել, իւր բնութեան անհրաժեշտ պահանջ մի դարձած է: Նա իւր տղայքը վիճակային վարժարանի կը դրկէ, որպէս զի անոնք այն մետաքսեայ ծոպ ունող փլխանոցը գործածեն, որ (աւելցընենք) հասարակ ժողովրդեան աչքին առջեւ մեծ նշանակութիւն ունի. կամ գիւղի տիրացուի քով կը տանի, որ գոնէ կերպով մի գրել ու կարդալ սովորին. յաճախ ծնողքը կը հրապուրուին ժամկոչի մի շապկէն, երբեմն և քահանայական բարձր աստիճանէն, զոր Հայք շատ կը յարգեն, Հապա ինչո՛ւ ցարդ կարգաւորեալ վարժարան մի չունին՝ պիտի հարցընէ ընթերցողն. — Որովհետեւ գեղացիք՝ թէպէտ շատ ալ յօժարութիւն և փափաղ ունէին, բայց ոչ իրենց մէջ և ոչ արտաքուստ՝ լաւ վարժապետներ չկարենալով գտնել, և մանաւանդ կարգաւորեալ և գործօնեայ առաջնորդներ ալ չունենալով, չկըրցան յաջողիլ. վասն զի առանց ասոնց՝ գիւղի մի մէջ վարժարան երեւակայել անկարելի է: Ըսածներուս օրինակ, Եարիմճա (Նախիջ. վիճկ.) գիւղի միջի երկրեզուեան (ուս. և հայ.) վարժատունը՝ 1864 տարուանէ սկսեալ՝ վեց անգամ՝ բացուեցաւ և փակուեցաւ. որովհետեւ վարիչն ինքնին գիւղի քահանայն էր, որ ոչ միայն դպրոցական գործերու անհմուտ էր, այլ եւ բնաւ վարժապետի մի հետ յարմարիլ չէր գիտեր, այս պատճառաւ անոնք այլ շուտով վարժարանը կը թողուին: Իսկ ժողովրդեան ուսանելու յօժարութիւնը հաւաստող գէպքեր շատ կան. 1848 տարւոյն, Որդուատու վիճակի վերին Ագուլիսի բնակիչքն, խնդրեցին վարչութենէ ծխականառեւտրական վարժարան մի բանալ, որոյ համար տասներկու տարի պիտի տային 927 ռուբլի: Փափաղնին կատարուեցաւ, յամի 1851 Ագուլիսի մէջ բացին առեւտրական վարժարան մի, իսկ 1855 ընդարձակեցին՝ ընթացքին երկրորդ դաս մ'այլ աւելցուցին: Նմանապէս Որդուատու թաթար բնակիչք այլ յայտնեցինուսման փափագ. յամի 1851 որոշուեցաւ որ. Որդուատ գաղաքին մէջ բացուի միագուս ծխական վարժարան. բայց, բնա-

կիչք անոր փոխան վիճակային վարժարան խնդրեցին բանալ, յանձն առնելով տարուէ տարի 2000 ռուբլի քաղաքական գույն մարէն անոր կապել, միանգամայն վարժարանն այլ իրենց ծախքով պիտի կառուցանէին. այն ժամանակ ագուլիսեցի Պապիան ոմն յայտնեց իւր յօժարութիւնը անոր պատշաճ առաջնորդն լինելու, իայց պատճառաւ մի՝ որդուատեցւոց խնդիրն չընդունուեցաւ, և փոխանակ վիճակայնոյ՝ ծխական վարժարան մի բացուեցաւ, որ և ցարդ կը տեսէ: Կովկասու ժողովրդեան՝ վարժարանի կարօտն չապաւու հաւաստիք մ'այլ կը գտնեմք. յամի 1857, Դարալաղըզի բնակիչք՝ իբր քսան գիւղ՝ միաբան խընդրեցին գաւառապետէն, որ միջնորդ լինի Մալիշկա գիւղին մէջ վարժարանի մի բացման, որոյ համար տարին 200 ռուբլի պիտի վճարէին, միանգամայն չէ՛քն այլ կառուցանելով՝ հանգերձ պատշաճ կահկարասեօք. բայց կառավարութիւնն արժան չգատեց անոր շինութիւնը, խոստացուած գրամը բաւական չհամարելով:

Ոոյն գէպքերս կարծեմ՝ բաւականապէս կը ցուցնեն թէ ժողովուրդը ուսման յօժար է, և ինչպէս տեսաք՝ իրենց տղոց համար վարժարաններ ունենալու՝ ջանք այլ ըրած են: Բայց դժբաղդաբար այդ եռանդն իրենց շահ մի չբերաւ, նախ՝ զի ցարդ իսկ դպրոցական գործոյ մէջ գիւղի հոգեւորականութիւնն այլ կը խառնուի, և երկրորդ, որ և գլխաւորն է, զի բնակիչք չունէին ոչ լաւ վարժապետ և ոչ գիտուն առաջնորդ, որք յարմար առիթներէ օգտուելով՝ կարող լինէին աւելի հաստատուն հիմամբ վարժարաններ բանալ: Եւ յաճախ վարժարանաց մասին ժողովըրդեան հետ խօսելով համոզուած եմ՝ որ հօս՝ ժողովրդական ազգու գործիչ մի՝ իւր ուսումնական վաստակոց համար արգաւանդ երկիր մի կը գտնէ, մանաւանդ Հայոց մէջ: Հայաստան՝ ինչպէս ի պատմութենէ յայտ է՝ սկսեալ ի Երօ դարէ մինչեւ ի ԺԴ-րդ՝ համարձակ զինքը կարող էր հօշակել ի թիւս քաղաքակիրթ աշխարհաց: Հայոց տառից գիւտէն առաջ՝ անոնք նշանագրեր կը գործածէին, թուով 29, որք անբաւական լինելով հայ լեզուի ամէն ձայները բացատրել՝ կը դժուարացընէր գիտութեանց ուսումը: Երբ Ս. Մեսրոպը գտաւ անոնց լիովն պարբերն ի հինգերորդ դարու, Հայք սկսան գիտնական գրքեր թարգմանել և գիտութիւններ սորվիլ, և մշտնապաւ թաղաւորին ժամանակ կանգնուեցան կղերանոցներ՝ վանորայից մէջ, և վարժարաններ՝ ոչ միայն քաղաքաց՝ այլ և գիւղերու մէջ, որպէս զի անոնցմով կարող լինին աւանդել նոր պատանեկութեան՝ քրիստոնէական ճշմարտութեանց հետ՝ նաեւ կարեւոր ուսումը: Եւ,

տով ամէն տեղ վարժարաններ բացուեցան՝ ուր որ կարելի էր, քաղաքաց և գիւղերու մէջ՝ քաղաքական և գիւղական վարժա-տուններ, և վանորայից մէջ՝ կղերանոցեր. և այսպէս Հայաս-տանի մէջ սակաւ ժամանակի մէջ 300 ուսումնաւանդ հաստա-տութիւններ երեւեցան։ Յետոյ երբ թագաւորութեան յեղափո-խութիւնն հանդիպեցաւ, երբ Միլին Ասիոյ ժողովուրդք հեղե-ղեցին Հայաստանը՝ որ անոնց արշաւանաց ճանապարհին վրայ կը գտնուէր, ազգն և հոգեւորականութիւնն այլ նեղեալ ի դառն հանգամանաց ճակատագրին, սակաւ սակաւ պաղեցաւ, և հասա-րակաց կրթարաններ մատնեցան յաւեր։ Բայց չնայելով քաղդին այն սաստիկ հարուածոյ՝ որով կ'ուզէր ժողովուրդներ տապալել և այսր անդր ցրուել, չնայելով այն ազատ համարձակ հարստա-հարութեանց՝ զոր գրեթէ հինգ դար համբերութեամբ կրեցին. չդադրեցան Հայք իրենց որդոց կրթութիւն տալէն։ Անոնք ԺԶ, ԺԷ և ԺԸ դարերու մէջ՝ դարձեալ կրցան վարժարաններ կանգ-նել, իսկ յամի 1765 իջմիածնի մէջ բացին առաջին տպարանը որ մինչեւ ցայժմ ալ կը գործէ։ Ապա երեւեցան դարձեալ վարժարանք, կղերանոցք և ճեմարան մ'ալ վերջին տարիներս յէջմիածին՝ Հայ, ռուս, յոյն, լատին և եւրպեցի լեզուներով։

1873 տարւոյն՝ ստորագրեալ վիճակացս մէջ 56 վարժարան կար, բայց աւաղ և ոչ մին բառին բուն իմաստին արժանի։ Ա-սոնցմէ 54ն ըստ շինուածոյ՝ երկուքի կրնանք դասաւորել, 44 նախնական վարժարանք, յորոց 35ը թաթարաց է՝ մէկթաց քով, և 9ն Հայոց՝ եկեղեցեաց մօտ։ Երկրորդ դասի կը վերա-բերին, 10ը նոյնպիսի վարժարանք՝ եկեղեցեաց մօտ կանգնած, որոց ուսման ընթացքն սակաւ մի բարձր է միւսներէն։ Առաջին դասու վարժարանք բուն հինօրեայ են. վարժապետն՝ որ կամ տեղւոյն քահանայն է կամ տիրացուն, և կամ մօլլայն՝ իւրա-քանչիւր աշակերտէն ամիսը 15—30 կոպէկ կ'ընդունի, ի բաց առեալ այլեւայլ ընծայներ, ինչպէս՝ թունկ մի գինի, կամ շիշ մի օղի, կամ Պարսկաստանէն բերուած միեւկէս փունտ կշող գլուխ շաքար. ասոնցմէ զատ աշակերտը նաեւ կ'աշխատին վար-ժապետին համար. օրինակ, ջուր կը կրեն, պահէզը քաղհանք կ'ընեն. իսկ մեծերը՝ պարտէզը կ'ոռոգեն, ածուներ կը բանան, ասպաստը կը հնձեն, և այլն։ Իսկ ուսման աւանդումը միակերպ բան մ'է, և կը կատարուի վաղուց ծանօթ « աստի մինչեւ հօն » անփոփոխ ոճով։ Դասագրքերն են՝ պրբենարան, մեծ ատերով տպուած սաղմոսի առաջին դուբդայն, ժամագիրք, աւետարան, գործքառաքելոց և աստուածաշունչ. բայց ուր վարժապետն աւելի գիտուն գտուի, որ Հայոց մէջ քերականութիւն և ճարտասա-

նութիւն գիտնալով կը լինի, այն ժամանակ ուսման ընթացքը կ'աւարտի Զամէնան քերականութեամբ: Վերջին ժամանակներս բացուեցան և այնպիսի վարժարաններ՝ զորս վերն յիշեցինք իբր երկրորդ դասու վարժարան. ասոնք աւելի լաւ բնակարան և կարասիք ունին, որ են հին տնով նստարաններ և գրեթե տախտակ. ասոնցմէ ոմանց մէջ ի թիւս ասանդելի նիւթոց անցած են՝ նաեւ ռուս լեզուն և թուաբանութիւն, սակայն միշտ նոյն հին նշանակով: Այդ վարժարանաց վարժապետներն են՝ վիճակային վարժարանաց ուսման ընթացքն աւարտող և յաճախ նաեւ չաւարտող աշակերտք. իսկ շնորհքով դաստիարակ առհասարակ ոչ միոյն մէջ չկայ. վարժապետն կ'ուրախանայ՝ երբ կը լսէ տղոց դասատան մէջ իրենց զանազան հնչմունքներով հանած խառնաձայն աղմուկը, որ նշան է թէ անոնք կ'ուսանին: Աստուած փրկէ այն աշակերտը՝ որ լուռ մունջ նստած լինի. խեղճ ծուլիկն կ'ենթարկուի այնպիսի սարսափելի պատժոց, որոցմով բնաւ տղայ մի կատարեալ մարդ չի լինիր... Նոնողք՝ երբ իրենց որդիքը վարժոցը կը տանին՝ ընդհանրապէս վարժապետին այս կ'ըսեն. « Տրակորն ինձ, միւսը քեզ ». ըսել կ'ուզեն, թէ « Ես քեզի լիուլի իշխանութիւն կու տամ՝ տղուս վրայ, ինչ որ կ'ուզես ըրէ, ինչպէս որ կ'ուզես վարուէ՝ միայն թէ ողջ մնայ ». պարոն վարժապետքն այլ այդ իրաւունքն անսահմանօրէն կը գործածեն, որպէս զի կարենան տղայքը մարդ ընել: Իսկ այն վարժապետներն որ ծնողաց տուած իշխանութիւնը չեն գործածեր, անոնք ժողովրդեան համարումն ալ չեն վայելեր, վասն զի նա այսպիսիները սովորաբար պապաւ մարդ կ'անուանէ և անկարող արդի տղայքը դաստիարակելու: Տեղւոյս վարժարանաց մէջ՝ աշակերտաց տրուած պատիժներն՝ ասոնք են. գաւազանի հարուած՝ գրեթէ մարմնոյ ամենայն մասանց, և մասնաւորապէս ձեռքի և ոտից ներքանի. խոշոր աւազի կամ սիսեռանց վրայ ծունկ դրած կենալ, ապտակ, փայտիկա, և այլն, և այլն: Փայտիկայն՝ որով կ'ուզեն ծոյլերը ուղղել՝ կը գործածուի թաթարաց և Հայոց՝ միայն առաջին դասուն վարժարանաց:

Բովանդակ 58 վարժարանաց մին միայն աղջկանց համար է, այլք մանչերու. յորս կ'ուսանին 1367 աշակերտք, 73 վարժապետներով. աշարկետուհիք են 41 միայն: Ըստ այսմ՝ եթէ բնակչաց թուոյն հետ համեմատենք՝ գրեթէ ամեն 1200 բնակչի վրայ՝ մի վարժապետ և 68 աշակերտ կու գայ, իսկ իւրաքանչիւր վարժապետ 19 աշակերտ կ'ունենայ:

Քանի մի խօսք այլ ըսենք վարժարանաց մէջ աւելի աչքի զարնողներու վրայ:

ՆԱԽԻՋԵՏԻԱՆՈՒ ԵՒ ՈՐԴՈՒԱՑՈՒ ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ. — Նախիջեանու վիճակային վարժարանն բացուած է յամի 1873. զետեղուած էր վարձուած տան մի մէջ, որոյ համար տիրոջն ամ ըստ ամէ 500 ռուբլի կը վճարուէր: Տունը երեք թեւերէ կը ձեւանայ, յորոց միջնոյն մէջ կը դառնուին գասարաներ, այսինքն է՝ չորս բաւական ընդարձակ բայց հին սենեակներ, և մի միջակ մեծութեամբ սրահ, որ երկու գէմընդգէմ դռներով կ'առաջնորդէ դէպ ի փողոց և դէպ ի սողոց պարտէզը: Սրահէն պարտէզը ելնելով՝ կը տեսնուին միւս երկու թեւերն ալ. աջակողմեանն երեք սենեակ ունի՝ հանդերձ երկու նախասենեկը: Այդ սենեկաց մէջ բովանդակուած են գրատուն մի և հանքաբանական դահլիճ, զոր կազմած է հանգուցեալ պր. Սերգէեան տեսուչն: Մեր վարժարանաց մէջ հազուագիւտ համարուած են բնական պատմութեան թանգարանի, չնայելով որ չըլլապատող կովկասու բնութիւնն այնքան ճոխ է բնական բերովք, և դիւրին է անոնցմով թանգարան կազմել, որոց օգտակարութիւնն անտարակոյս է սկզբնական ուսմանց ժամանակ: Յայսմ մասին կարելի է առաջին անուանել Նախիջեանինը: Գրատուն մէջ ընդհանուր ցուցակին համեմատ 844 գիրք կը հաշուի, սակայն մասնական ըստ նիւթոց դասաւորող ցանկ չկայ, որով կարելի լինէր իմանալ անոնց պարունակուածը: — Իսկ ձախակողմեան թեւն չորս սենեակ և մի միայն նախասենեակ, որ վարժարանին տեսչին բնակարանն է: Պարտէզը բաւական մեծ է, մէջտեղը աւազան մի կայ քարաշէն՝ առանց ջրոյ. վարժարանին քով բանջարանոցի համար տեղ մի կայ, բայց կարծեմ՝ այժմ առանց գործածութեան մնացած:

Որդուատու սկզբնական վարժարանն բացուած է յամի 1855. տունը վարձու առնուած է՝ ամէն տարի 200 ռուբլի հատուցանելով. բովանդակ վարժարանի չէնքն՝ է 5 սենեակ և երկու նախասենեակ, յորոց երկու սենեակ վարժապետն կը բռնէ՝ որ միանգամայն տեսուչն է, իսկ մնացեալները դասարան են: Ունի գրատուն մի, որուն ցուցակը 298 գիրք կը նշանակէ — կրկին վարժարանացս մէջ ուսանողաց թուոյ՝ միջին հաշիւը կը ցուցանէ՝ թէ առաջնոյն մէջ տարին 116 աշակերտ եղած է, իսկ երկրորդիս մէջ՝ 38:

ՎԱՐԺԱՐԱՆՔ Ի ՎԵՐԻՆ ԱԳՈՒԼԻՍ. — Հօս երկու վարժարան կայ՝ մանչերու և աղջկանց, որոց թէ վարչութիւնն և թէ մատակարարութիւնն հասարակաց է, այսինքն է՝ գիւղացւոց ընտրած նոյն մի քանի անձանց ձեռքով կը կատարուի: Մանչերու վարժարանն՝ ինչպէս վերն յիշեցինք՝ բացուած է յամի

1851 այսու անուամբ. « Ագոշկեաց ծխական-առեւտրական վար-
ժարան », և մինչեւ 1865—6 գիտնական վարչութեան խնամոց
ներքոյ կը գտնուէր. իսկ 1867^ն ժողովրդեան ձեռքը անցաւ,
որք փոխեցին և ըրին զայն « ծխական-հոգեւորական » վար-
ժարան: Նոյն իսկ բացման երկրորդ տարին (1852), ագուլեցի
յարգոյ Տէր-Մկրտիչեանցն, որ Նախիջեանու վիճակային վար-
ժարանի տեսուչն էր և ասոր կառուցման այլ գլխաւոր պատճառ,
խնդրեց գիտնական վարչութենէն փոխել զայն ի « հայկական
վաճառականական » վարժարան, միանգամայն ասոր համար
նոր ծրագիր մ'այլ ներկայացընելով. բայց յետոյ՝ այդ գործոյն
մէջ իրեն մասնակցիլ ուզողները և որք նւթապէս ալ պիտի
նպաստէին՝ յետ քաշուեցան. այն ժամանակ հանգուցեալ Տէր-
Մկրտիչեանցն կրկին առաջարկեց նոյն խնդիրը՝ բովանդակ
ժախքն իւր վրայ առնելով. այսինքն է ընդունելով պարտաւո-
րութիւն մի՝ 25 տարի ամբողջ ամէ վճարել յօգուտ կերպարա-
նափոխեալ վարժարանին 2,750 ռուբլի, զոր կ'ապահովցընէր
68,750 ռ. արժող գրաւականով մի. խոստանալով նաև իւր
ժախքով վարժարանն այլ կառուցանել՝ հանդերձ ամենայն պատ-
շաճիւք. սակայն յետ սակաւ ժամանակի պատճառաւ մի Տէր-
Մկրտիչեանցն խնդրեց վարչութենէն որ այդ գործը թողուի:
Ագուլեաց մէջ ծխական-առեւտրական վարժարանը 14 տարի
տեսնց, յորում տարին միջին հաշուով իբր 67 տղայ կ'ուսանէր:

Եւ մի 1867, ինչպէս արդէն՝ ըսինք, ժողովրդեան փափագա-
ծին համեմատ՝ վարժարանիս տեսչութիւնը՝ գիտնական վարչու-
թենէն իրենց անցաւ, որք և փոխեցին զայն ի հոգեւոր վար-
ժոց, որ ցարդ իսկ կայ: Վարժարանն ունի չորս սենեակ, որոց
երկուքի մէջ զետեղուած են՝ պատրաստուող դասուն երկու բաժա-
նումերը, իսկ միւսներու մէջ՝ առաջին և երկրորդ դասեր: Իսկ
աղջկանց վարժարանը՝ Ս. Քրիստափոր եկեղեցւոյն շէնքի մէջ
է. ունի երկու արտաքուստ կոկիկ սենեակներ և մի նախասե-
նեակ: Սոյն երկու վարժարաններս պահելու համար՝ տարին
3,500 ռուբլի ծախք կը լինի. զոր կը հաւաքեն, մաս մի յու-
սանողաց՝ իբր թոշակ, և մաս մ'այլ ի բարերար նուիրատուաց:
Ասոնց բացման ժամանակ Ագուլեաց պատուաւոր բնակիչներէ
շատերն անոնց օգտին բաւական գումար մի նուիրեցին, բայց
այնու դայամբ որ գումարը նուիրողաց քով պիտի մնար՝ և հաշը
(80⁰/₁₀) միայն պիտի վճարէին վարժարանաց տեսչութեան: Վար-
ժարաններս՝ ի նուիրաց կազմեալ 25,000 ռ. հիմնական գրամա-
դուլիս ունէին, որ՝ կ'ըսեն թէ՝ այժմ 35,000 ռուբլի կը հաս-
նի, բայց ընդհակառակն՝ այլք կը հաստատեն՝ թէ շատ նուազած է,

որովհետեւ նուիրատուք՝ վաճառականութեան պատճառաւ՝ ճիշտ չեն վճարեր շահը, իսկ շատերն և ոչ կարողութիւն ունին խոստ-մունքնին կատարելու: Յամի 1873 մանչերու վարժարանին մէջ 97 աշակերտ կար, իսկ աղջկանցն՝ 41. 45 մանչ և 19 աղջիկ ձրի էին, աղքատութեան համար: Տղոց բերած թոշակն էր 12-24՝ ր. իսկ աղջկանց՝ 12-20: Վեց վարժապետ կար, և բաց ի սոցանէ՝ աղջկանց վարժարանին մէջ՝ հսկող կ'ըն մի, միանգա-մայն անոնց ձեռագործի ուսուցիչ, հանդերձ մէկ օգնականով: Վարժարանացս մէջ կ'աւանդէին, Ս. Գրոց պատմութիւն, հայ և ռուս լեզուներ, թուաբանութիւն, բնական պատմութիւն, ընդ-հանուր աշխարհագրութիւն, ուրուագրութիւն և գեղագրութիւն. իսկ աղջկունք կ'ուսանէին նաեւ ձեռագործ:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ, ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՒ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԷ

Ե ԳԵՆԵՏԵՐԿ

ԺԶ դարու Հայոց ի վենետիկ պէսպէս նշանաւոր երևութից մէջ՝ մէկն ալ է երկու կաթողիկոսաց գալուստն. և թերեւ և առաջին անգամն ըլլայ Հայոց եկեղեցւոյ զխոյն գալն յարեմոստ, թէպէտև ԺԱ դարէն կարծուի Գրի-գորի վկայաւորի հանդիպիլն ի Հռոմ, և իրմէ վերջը Ռուբինեանց իշխա-նութեան ատեն՝ այլոց, բայց ասոնք գեռ երկրայականք են: Իսկ այս ատեն եկողաց առաջինն Ստեփանոս Ե Սալմասացի (ի կէս դարուն, 1550) իր մէկ կոնդակին մէջ որ գրեր է ի Հռոմ, կը վկայէ հօս կենալն վեց ամսէ աւելի. կոնդակին պատճառն ալ է վկայական մի՝ զոր տուեր է (սեպտեմբ-բերի 6ին) Պետրոս անուամբ Եթովպացի երիցու մի՝ ձեռնադրելով զնա արք-եպիսկոպոս իր երկրին, Մահլուդայ գաւառին (որոյ աթոռն ալ էր ի Ֆա-րակոյ), ի փոխարէն իրեն ըրած ժառայութեանն և առաջնորդութեան առ Սրբազան Պապն և առ մեծամեծս, միանգամայն և մեծ սիրոյն « ի վերայ մեր ազգին » . որոյ համար և իրեն երեսփոխան և վաքիլ կը կարգէ Հայոց՝ « Մեծ Հռոմայ էկոզին և գնացողին . զորն որ սա կամենա՝ ընդունէ, և զոր չկամենա՝ ճանապարհու զնէ. վասն այս պատճառի, զի բազում անբան մարդիկ կու գան և նախաւորն կու վաստակեն Հայոց ազգիս » : — Թող-լով իրրեւ մեր նպատակէն դուրս քննել կաթողիկոսին գործերն ի Հռոմ, մեր յիշելըն է իր հանդիպիլն ի վենետիկ, որոյ հաւաստիքն է յանձնա-